

УДК 130.123.4

Дзьобань О.П.

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В “ДОКРИТИЧНИЙ ПЕРІОД” ТВОРЧОСТІ ІММАНУЇЛА КАНТА

Стаття посвячена аналізу еволюції антропологічних взглядов Канта в докритический период его творчества. Показано, что вся научная ориентация «докритического периода» проникнута общим этико-духовным интересом. Проанализировано стремление Канта связать изучение проблем теоретического разума с проблемами разума практического. Рассматривается понимание Кантом сферы деятельности человека, определяемой его активностью как субъекта познания и практики. Показаны попытки Канта связать выполнение человеком своего предназначения с его моральностью.

Ключевые слова: человек, чувства, разум, рассудок, субъект, познание.

The article is dedicated to evolution of anthropological views of Kant in before-critical period of his works. It is showed that all scientific organization of “before-critical period” is penetrated by general spiritual interest. Kant’s striving for linking education of problems of theoretical and practical mind is analyzed. Kant’s understanding of sphere of activity of a man that defined by his activity as subject of understanding and practice is descried. Kant’s tries to link fulfilment by human his mission with his morality are showed.

Key words: human, feelings, mind, subject, understanding.

Антропологізм являє собою історично обумовлену традицію філософствування, яка виражається в прагненні вирішити філософські проблеми через феномен людини. Усі спроби зовнішнього пізнання світу дають лише поверхневі знання про речі. Якщо йти від людини ззовні, то ніколи не можна дійти до сенсу речей, оскільки розгадка змісту схована в самій людині [1, с. 293]. Філософська антропологія, з одного боку, намагається пояснити особливості людського буття і можливості людини, а через нього – зміст і значення навколишнього світу, а з іншого боку – вивчає людського індивіда у всіляких його вимірах і специфічних якостях, які характеризують його природу. Саме «у філософській антропології людині предметом у найточнішому смислі слова дана вона сама» [2, с. 163].

Іншим завданням цієї науки є розробка специфічної методології дослідження, у якій людина виступає не тільки предметом, але й метою філософствування. «...Антропологія також може бути і філософською, – пише Мартін Хайдеггер, – якщо вона як антропологію визначає або мету філософії, або вихідний пункт її, або обох одночасно» [3, с. 211].

Представники західноєвропейської філософії обґрунтували антропологізм як спосіб пізнання людини й світу. Однак докантивська філософія не змогла створити таке вчення про людину, у якому б доводилася й улаштувалася активність людини як суб’єкта не тільки пізнання, але й цілепокладення та практики. Саме Кант надав переконливих доказів тому, що філософія і як знання, і як переконання, і як віра осягає людину.

Однак аналіз наукових джерел і публікацій надає підстав стверджувати, що на формування проблеми людини саме в докритичний період творчості І. Канта, незважаючи на смислову важливість цього періоду, сучасні дослідники звертають недостатньо уваги, віддаючи перевагу здебільшого кантівській практичній філософії [2-3, 5 та ін.]. Зважаючи на це, метою й завданням даної статті є спроба вичленення антропологічних моментів кантівської творчої спадщини стосовно саме докритичного періоду його творчості¹.

Постановку проблеми людини ми знайдемо вже в перших працях І. Канта. Зокрема, у трактаті «Загальна природна історія і теорія неба» (1755) філософ, у цілому залишаючись на натуралістичних позиціях, намічає для себе антропологічну проблематику. На закінчення трактату він формулює думку, яка стане лейтмотивом у «критичний період» його філософської творчості: «Дотепер ми як слід не знаємо, що таке дійсно людина в даний час, хоча свідомість і почуття повинні б нам дати ясне поняття про це; наскільки ж менше ми можемо угадати, чим вона повинна стати в майбутньому!» [4, с. 260].

Вся природничонаукова орієнтація «докритичного періоду» перейнята загальним етично-духовним інтересом: І. Кант шукає «природу», щоб знайти в ній «людину». Щоб належним чином виправдати своє місце в творінні, «людина повинна спочатку знати його, повинна зрозуміти, що вона частина природи і, разом з тим, в результаті піднімається над нею» [5, с. 47-48]. Тим самим філософ прагне зв'язати вивчення проблем теоретичного розуму з проблемами розуму практичного. «Практичний розум» розуміється тут у найширшому сенсі слова: він охоплює загальне моральне призначення людини, а також сукупність знань про світ і людину.

У цей же час німецький мислитель намагається розробити й особливу методологію, за допомогою якої необхідно вивчати людину, – не тільки людину, «що перевернена мінливим виглядом, нав'язаним їй її випадковим станом, ... але саму природу людини, що завжди залишається тією ж, і властиве їй місце у світобудові, щоб знали, ... які ... повинні бути розпорядження для її поведінки» [6, с. 287].

Вже в габілітаційній дисертації 1755 року І. Кант виходить з розуміння людини як істоти розумної й здатної вільно здійснювати свій моральний вибір. «... Те, що відбувається з волі розумних істот, наділених здатністю вільно визначати самих себе, – пише він, – бере ... свій початок у внутрішньому принципі, у свідомих бажаннях і у виборі тієї чи іншої сторони за вільним розсудом. <...> Здійснювати вчинки вільно – значить здійснювати їх відповідно до свого потягу, і, притому, свідомо» [7, с. 292, 294].

З шістдесятих років у мисленні філософа намічається перелом, що у сімдесяті роки XVIII століття перетворюється в рішучий переворот. З цього часу в дослідженнях І. Канта природа поступається місцем людині. Морально-антропологічні інтереси починають займати в нього центральне місце в порівнянні з метафізичними й космологічними проблемами. На підґрунті цього

¹ Тема даної статті пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські й культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості», яку здійснює Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого.

антропоцентричного напрямку мислення й виросла «критична філософія». Її призначення полягає в тому, щоб рішуче покласти кінець космологічним поглядам і підняти моральність на ступінь керівного моменту у світогляді.

Важливою віхою на цьому шляху є трактат «Спостереження над почуттям прекрасного і піднесеного» (1764). У цьому творі Кант вперше торкається принципів практичної філософії. Він прагне довести, що моральність людини не залежить від будь-яких метафізичних умоглядів, а впливає з природних властивостей і задатків людської природи. У першому розділі вказаного трактату Кант намагається міркувати про самі поняття прекрасного й піднесеного. Відчуття приємного й неприємного ґрунтуються не стільки на властивості зовнішніх речей, що збуджують ці відчуття, скільки на властивому кожній людині почутті задоволення й невдоволення. Маються на увазі переважно два види тонкого почуття: почуття піднесеного і почуття прекрасного, які збуджують приємне, хоча й по-різному. В другому розділі, присвяченому розгляду питання про властивості піднесеного і прекрасного в людини взагалі, Кант намічає для себе дослідження власне антропологічної проблематики. Він пише: «Є почуття краси і почуття достоїнства людської природи. Перше є підстава загальної прихильності, друге – підстава загальної поваги, і якби це почуття досягло в якому-небудь людському серці вищого ступеня досконалості, то ця людина... і саму себе любила й цінувала б, однак лише остільки, оскільки вона є лише одним з усіх тих, на кого простирається це широке й шляхетне почуття» [8, с. 138-139].

Тут же мислитель висловлює деякі судження про розбіжності людей за темпераментом. Людина з меланхолійним характером має почуття піднесеного. Краса не тільки залучає її, але й викликає в ній замилювання. Вона постійна, оскільки свої почуття підкоряє принципам, мало цікавиться судженнями інших і спирається тільки на своє власне розуміння. Дружба піднесена і тому відповідає її почуттю. Меланхолік ненавидить неправду й удавання. У нього глибоке почуття власної гідності. Ніякої підлої покірності він не потерпить, і його шляхетність дихає свободою. Якщо його характер псується, то йому загрожує небезпека перетворитися в фантазера чи стати диваком.

У людини сангвінічного складу душі переважає почуття прекрасного. Її радості повні веселощів і життя, її моральне почуття позбавлене принципів і тому є мінливим. Сангвінік ніколи не буває по-справжньому добрим чи по-справжньому злим; він щедрий, схильний до добродійності, але забуває про свої обов'язки. Якщо його характер псується, він стає вульгарним, дріб'язковим.

У людини з холеричним темпераментом переважає почуття пишноти, що являє собою лише оманливий блиск піднесеного. До того, що приховано в глибині, вона байдужа, її не гріє щира доброзичливість і не чіпає повага інших людей. Холерик завжди наповнений лише самим собою. Він дуже схильний прикидатися, у релігії лицемірний, у спілкуванні улесливий, у політичних справах непостійний.

Третій розділ трактату Кант присвячує дослідженню питання про розбіжності піднесеного й прекрасного в чоловіків і жінок. Розум жінки прекрасний, розум чоловіка глибокий, а це лише інше вираження для піднесеного. Жінка володіє

переважно почуттям прекрасного, оскільки прекрасне притаманне їй самій, почуттям же шляхетного – лише остільки, оскільки шляхетне зустрічається в чоловіка. У чоловіка, навпаки, переважає почуття шляхетного як одна з його якостей, почуття ж прекрасного – остільки, оскільки прекрасне зустрічається в жінки.

В останньому розділі роботи Кант намагається розкрити особливості національних характерів, оскільки вони ґрунтуються на різному почутті піднесеного й прекрасного. «Серед народів нашої частини світу саме італійці й французи, – пише філософ, – найбільше відрізняються почуттям прекрасного, німці ж, англійці й іспанці – почуттям піднесеного» [8, с. 168]. Кант доходить висновку, що наявність почуттів прекрасного, піднесеного, шляхетного, характер і поведінка людини є наслідком вроджених, природних особливостей людини (темпераменту, статі, національності), а також виховання.

У «Замітках у книзі "Спостереження над почуттям прекрасного і піднесеного"» філософ формулює головну ідею своєї роботи: «Надзвичайно важливо для людини знати, як належним чином зайняти своє місце у світі й правильно зрозуміти, якою треба бути, щоб бути людиною» [9, с. 371]. Тут же він підкреслює, що пуста любов, задоволення й зовнішній лиск суперечать людській природі, а зловживання ними призводить до деградації особистості й людського роду в цілому. Вже в цьому творі Кант зв'язує виконання людиною свого призначення з її моральністю.

Кант визнає наявність у людини природжених задатків, у тому числі схильності до добрих вчинків і заперечує існування схильності до поганих. Філософ підкреслює наявність у людини свободи волі, що направляє її у вчинках. Рабство Кант вважає найвищим злом у людській природі. «Людина, яка залежить від іншого, уже не людина; вона це звання втратила, вона не що інше, як належність іншої людини» [9, с. 387].

У цей період своєї творчості Кант розглядає релігію як один зі стимулів моральної поведінки, коли інші внутрішні моральні мотиви виявляються недостатніми. Релігія повинна давати правильне уявлення про Бога, тому головний її зміст і призначення – моральність. «Пізнання Бога є або умоглядним і недостовірним, оманливим, або моральним – через віру, і це пізнання не мислить у Бозі ніяких інших властивостей, крім тих, котрі переслідують моральну мету. Ця віра і природна, і надприродна» [9, с. 380].

Кант високо оцінює твори Ж.-Ж. Руссо, у них його вражає незвичайна проникливість розуму, шляхетний порив генія і чуттєва душа. Німецький філософ думає, що, «можливо, ніколи жоден письменник, до якого б століття чи народу він не належав, не володів усім цим у такому сполученні». Однак рекомендації Ж.-Ж. Руссо про виховання однієї дитини в домашніх умовах Кант вважає протиприродними. У той же час Кант відзначає вплив на нього творів французького філософа: «Руссо виправив мене. Зазначена сліпуча перевага зникає; я вчусь поважати людей і почував би себе набагато менше корисним, аніж звичайний робітник, якби не думав, що дане міркування може додати цінності всім іншим, встановлюючи права людства» [9, с. 372].

Еволюція поглядів Канта в цей період його філософської творчості являє собою процес створення антропологічного способу мислення. У габілітаційній дисертації 1770 року вже представлені основні положення трансцендентальної антропології Канта.

Досліджуючи здатності людського пізнання, філософ виділяє і протиставляє один одному чуттєвість і розсудок (розум): «Чуттєвість є сприйнятливість суб'єкта, за допомогою якої можливо, що на стан уявлення самого суб'єкта певним чином діє присутність якого-небудь об'єкта. Безстрастність [*intelligentia*] (розумність [*rationalitas*]) є здатність суб'єкта, за допомогою якої він у спроможності уявляти собі те, що по своїй природі недоступно почуттям. Предмет чуттєвості – почуттєво сприймане; те, що не містить у собі нічого, крім пізнаваного розумом. <...> Пізнання, оскільки воно підпорядковане законам чуттєвості, є чуттєве пізнання; оскільки ж воно підпорядковане законам розуму, – розумове або розумне» [9, с. 373].

Чуттєвість має справу з феноменами, безстрастність (розум) – з ноуменами, тобто інтелігібельними предметами. Тому «чуттєво пізнане – це уявлення про речі, якими вони є, а уявлення розумове – як вони існують [насправді]». Усе, що міститься в пізнанні чуттєвого, думає Кант, залежить, насамперед, не від властивостей пізнаваного об'єкта, а від активності суб'єкта, що пізнає. У самому чуттєвому уявленні є, по-перше, те, що можна назвати матерією, а саме відчуття, і, по-друге, те, що можна назвати формою, а саме вид чуттєво сприйманого.

Форма чуттєвого уявлення є не контур чи схема об'єкта, а тільки «деякий властивий розуму закон для координування між собою відчуттів, що виникли від присутності об'єкта» [10, с. 390-391]. Отже, незважаючи на те, що об'єкти впливають на органи почуттів, взаємозв'язок чуттєвих уявлень визначається формальними принципами суб'єкта, що пізнає. Саме «принцип форми чуттєво сприйманого світу є те, що містить у собі підставу загального зв'язку усього, що являє собою феномен», – вважає філософ.

Кант доходить висновку, що існують «два таких формальних принципи світу феноменів, абсолютно перші, які є всеосяжними і такими, що складають схеми й умови всього чуттєвого у людському пізнанні: час і простір». Час і простір характеризуються як апіорні форми чуттєвості, чисті споглядання, за допомогою яких координуються, упорядковуються чуттєві дані. Через ці суб'єктивні принципи сприйняття, первісні для всього чуттєвого, необхідно виникає формальне ціле, тобто світ феноменів. У свою чергу, у ноуменальному світі, у сфері предметів самих по собі, часу і простору немає. Речі самі по собі дані суб'єкту, що пізнає, тільки як умоглядні сутності – ноумени; на них не поширюються ті визначення, що притаманні феноменам.

У габілітаційній дисертації ще немає розмежування пізнавальних здібностей розсудку й розуму; чуттєвість розуміється не тільки відмінною від розуму, але й зовсім відірваною й ізольованою від нього. Проведене Кантом розмежування чуттєвості й розуму ставиться в паралель і навіть у залежність від розподілу буття на світ феноменів і світ ноуменів; розбіжності між явищами і феноменами, між “речами

в собі” й ноуменами важко уловимі. Проте у роботі була чітко окреслена сфера діяльності людини, обумовлена її активністю як суб’єкта пізнання і практики.

Відразу ж після захисту професорської дисертації Кант задумав написати спеціальну роботу, присвячену викладу основних положень своєї нової філософії. У листі Маркові Герцу від 7 червня 1771 року він пише: «...Я працюю тепер над книгою "Границі чуттєвості і розуму", де намагаюся докладно розібрати відношення основних понять і законів, що визначають чуттєво сприйманий світ, а також намітити загалом те, що складає сутність вчення про смак, метафізику й мораль» [11, с. 398].

У «Критиці чистого розуму» (1781) філософські проблеми пізнання розглядаються як антропологічні. У 1788 році з’являється «Критика практичного розуму», у 1797 – «Критика спроможності судження», а також і ряд робіт, у яких Кант формулює основні положення свого вчення. Тим самим Кант завершує створення своєї філософсько-антропологічної концепції.

Як висновок, зазначимо, що еволюція поглядів Канта від «докритичного періоду» до «критичного періоду» його творчості являє собою процес створення особливого різновиду антропологічного способу мислення – трансцендентальної антропології, що має справу не стільки з людиною у всій повноті своїх проявів, скільки з раціонально зрозумілою її сутністю.

Література:

1. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Наука, 1989. – 608 с.
2. Бубер М. Проблема человека // Два образа веры. – М. Эксмо, 1995. – С. 157-232.
3. Heidegger M. Kant und das Problem der Metaphysik // Gesamtausgabe. Frankfurt a. – М., 1991. – Abt. 1. – Bd. 3. – XVIII/ – 317 s.
4. Кант И. Всеобщая естественная история и теория неба // Соч.: В 6 т. – М.: Политиздат, 1963. – Т. 1. – С. 115-262.
5. Кассирер Э. Жизнь и учение Канта. – СПб.: Лань, 1997. – 458 с.
6. Кант И. Уведомление о расписании лекций на зимнее полугодие 1765/66 г. // Соч.: В 6 т. – М.: Политиздат, 1964. – Т. 2. – С. 277-289.
7. Кант И. Новое освещение первых принципов метафизического познания // Соч.: В 6 т. – М.: Политиздат, 1963. – Т. 1. – С. 263-314.
8. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного // Соч.: В 6 т. – М.: Политиздат, 1964. – Т. 2. – С. 125-183.
9. Кант И. Заметки в книге «Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного» // Соч.: В 8 т. – М.: Политиздат, 1994. – Т. 2. – С. 353-392.
10. Кант И. О форме и принципах чувственно воспринимаемого и умопостигаемого мира // Соч.: В 6 т. – М.: Политиздат, 1964. – Т. 2. – С. 381-425.
11. Кант И. Письмо М. Герцу от 7 июня 1771 г. // Трактаты и письма. – М.: Политиздат, 1980. – С. 523-526.